

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА
МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 13-441 групи

Спеціальності 032 Історія та Археологія

Освітньо-професійної програми «Історія
та археологія»

Олоханова Вікторія Вікторівна

Керівник доцент Павленко В. Я.

Рецензент доцент Макієнко О. А.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Формування світогляду М. П. Драгоманова	5
1. 1. Біографічний нарис М. П. Драгоманова.....	5
1. 2. Формування соціальних поглядів М. П. Драгоманова.....	7
1. 3. Права людини в суспільно-політичних поглядах М. П. Драгоманова.....	9
РОЗДІЛ 2. Освіта та життєдіяльність М. П. Драгоманова	16
1. 1. Викладацька кар'єра.....	16
1. 2. Антикознавчі студії М. П. Драгоманова.....	22
1. 3. Публіцистична діяльність М. П. Драгоманова.....	28
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	47

Вступ

Із прадавніх часів існує такий вислів — «сіль землі». Ним вшановують лише тих, хто став совістю нації, ким пишаються співвітчизники. Сіллю української землі з повним правом можна назвати й Михайла Петровича Драгоманова. Він — універсальна постать в українській історіографії. В основі того невтомного творчого і громадського життя було слово, звернене як до прихильників, так і опонентів — у сотнях статей, наукових студій, листів. Блискучий публіцист, чие перо служило боротьбі проти політичної і духовної тиранії, проти вузьких елітарних інтересів та невігластва. Його світоглядні засади в певній мірі відображали пошук та прагнення змін якнайкраще всього людства в цілому.

Михайло Петрович Драгоманов, людина різнобічних наукових зацікавлень і прямувань, широкого діапазону практичної дії. Студент-викладач недільної, школи, доцент університету св. Володимира у Києві, видавець безцензурних українських видань у Женеві, професор Вищої школи у Софії — між цими офіційними віхами біографії вченого, місяці й роки напруженої праці над собою, заглиблення в історію власного народу і народів Європи, прагнення осмислити шляхи людства й на підставі цього зобразити ясну перспективу творчого саморозвитку України.

Актуальність теми полягає в тому, що об'ємність доробку Драгоманова і досі малознаного у широких наукових колах, потребує детального дослідження, вивчення та ознайомлення молодого покоління з його науковою спадщиною, яка є гідною великої і нелегкої історії вченого.

Мета роботи: показати історіографічну важливість ідей вченого і політичного діяча в українському суспільному житті другої половини XIX – початку XX століття.

Завдання полягає в дослідженні постаті М.П. Драгоманова та його ролі в суспільно-політичному та культурному житті України.

Об'єктом роботи виступає опрацювання різних джерел щодо життєвого шляху, громадсько-політичної діяльності та творчості Михайла Драгоманова.

Предметом даної роботи є дослідження постаті Михайла Петровича Драгоманова.

Хронологічні межі даної роботи сягають від року надходження майбутнього діяча – 1841 р., до часу його смерті, тобто 1895 р.

Історіографія. В радянські часи ставлення до М. Драгоманова було здебільшого негативним: його хотіли викреслити з пантеону народної пам'яті. Незважаючи на окремі об'єктивні дослідження спадщини вченого (зокрема І. Романченка, О. Лисенка, М. Бернштейна, Г. Іванової, П. Федченка, В. Поважної та ін.), панувало поверхнево-усереднене тлумачення праць вченого, завжди кориговане в негативний бік. Праці ж Б. Кістяківського чи М. Шаповала, І. Лисяка-Рудницького чи Е. Горнової були відомі лише поодиноким дослідникам. А хронічна відсутність більш-менш повного зібрання наукових праць діяча лише стимулювала поверхневу оцінку його доробку. Та все ж таки більшість науковців високо оцінили діяльність та наукову спадщину М.П. Драгоманова. Цікавими є статті Павла Тучапського (1869-1922) про М. Драгоманова: "Роль Драгоманова в суспільному рухові Росії й України" та "Національні погляди Драгоманова". Також привертає увагу праця Олександра Оглобина (1899-1992) під назвою "Громадсько-політичні погляди Михайла Драгоманова".

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ М. П. Драгоманова

1.1. Біографічний нарис М. П. Драгоманова

Народився Михайло Петрович Драгоманов 18 вересня 1841 року в місці Гадячі на Полтавщині. Його батьки — дрібнопомісні дворяни, нащадки козацької старшини, були освіченими людьми, поділяли ліберальні для свого часу погляди. « Я надто зобов'язаний своєму батьку, який розвив у мені інтелектуальні інтереси, з яким у мене не було морального розладу і боротьби...» — згадував пізніше Михайло Петрович.

З 1849 по 1853 рік юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі, де, з-поміж інших дисциплін, виділяв історію, географію, мови, захоплювався античним світом. Продовжував своє навчання допитливий хлопець у Полтавській гімназії. Це були часи накопичення знань, розширення поля інтересів, захоплення новітніми політичними течіями. М. П. Драгоманов вражав викладачів своєю надзвичайною цілеспрямованістю, працьовитістю, освіченістю. Його сестра Ольга (майбутня письменниця Олена Пчілка, мати Лесі Українки) згадувала, що « книжок... Михайло Перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл пізніших часів... здивувались би, почувши, що між тими авторами були й такі... як Шлоссер, Маколей, Прескот, Гізо» [4, с. 45].

Восени 1859 року М. П. Драгоманов вступає на історико – філологічний факультет Київського університету. Тут у нього з'являються значно ширші і більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше і живіше знайомитися з тими суспільними і політичними процесами, що постійно зароджувалися у неспокійному студентському середовищі.

Університет тих часів являв собою один із найважливіших осередків наукового, культурного і громадського життя. Значною мірою це була заслуга попечителя цього закладу, славетного хірурга М. Пирогова, який « допустив у Києві на ділі академічну свободу, схожу на європейську ». М . Драгоманов намагався встигати й органічно поєднувати процес навчання з практичною громадською роботою, на яку підштовхували розбуджені загальною ситуацією політичні настрої.

Етапним у справі становлення М. Драгоманова як політичного і громадського діяча став його виступ над труною Шевченка у Києві, коли прах Кобзаря перевозили до Чернечої гори. Слова, сказані тоді ще юним промовцем: « Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець », — виявилися пророчими. У 1863 році М. Драгоманов стає членом Громади. Ці об'єднання виникали як форма пробудження свідомості національної інтелігенції до пізнання української літератури, історії, культури, народного побуду, права. Пізніше у 70 – х рр. з'явилися нові, молоді Громади, в статутах яких уже стояло питання про « самостійне політичне існування » України з « виборним народним правлінням ».

Закінчивши університет М П. Драгоманов займався викладацькою діяльністю і в цей період опублікував такі праці як « Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит », « Малороссия в её словесности », « Русские в Галиции » та ін. За цими текстами проглядається прагнення М. П. Драгоманова відокремити та виділити право на власну народну культуру та мову. У 1876 році Царським указом Драгоманова звільняють з університету « за неблагонадійність ».

Змушено залишивши Батьківщину, за запрошенням Болгарського Уряду Драгоманов займає посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету, де він працює до кінця життя. Від тяжкої хвороби на 53 році житті Михайло Петрович помер.

1.2. Формування соціальних поглядів М. П. Драгоманова

Непересічним представником соціологічної думки в Україні був Михайло Петрович Драгоманов. Він вважав, що завдання кожної людини, як і народу, в пізнанні себе і в прагненні йти до цивілізації разом з цивілізацією, тобто підхід Драгоманов полягав у необхідності пов'язати український національний рух та його програму з європейськими ліберально-демократичними концепціями. Але пізнання себе вимагає високої національної свідомості, а рівень цивілізованості народу настільки низький, що не дозволяє йому піднятися до самосвідомості, а, отже, до прагнення відродити свободу. Він писав, що українці багато втратили, бо коли більша частина народів Європи створювали свої держави, нам це не вдалося.

Михайло Драгоманов у своїй праці «Чудацькі думки про українську національну справу» переконує, що сама по собі думка про націю не може привести людство до свободи та правди для всіх. Необхідно шукати чогось іншого — загальнолюдського, що було б вище над усіма національностями та гармонізувало їхні відносини. Проте ця ідея «космополітизму і людства» зовсім не суперечить ідеї національності, а лише творить її вищий порядок.

Подібний підхід сповідували і Б. Кістяківський, В. Вернадський, А. Кримський, висуваючи свої концепції організації української науки. З огляду на це має сенс процитувати лист Вернадського до Кримського на його 70-річчя: «Моя наукова робота для мене, а власне і для Вас, стоїть на першому місці, але культура українського народу рідною мовою, наукова його творчість і думка цією мовою в критичний момент історії нас об'єднала».

Особливо місце в ідеях українських лібералів посідає питання моральності і співвідношення засобів боротьби та її мети. Зокрема, Драгоманов зробив значний внесок в популяризацію етичних засад

політичної діяльності. Його знаменита фраза про те, що політика вимагає чистих рук. Стала домінантною руху значної частини української інтелігенції.

Звертаючись до історії лібералізму, можна зробити висновок, що ця філософська теорія, як і політична практика, своєю головною метою ставить розвиток особистості, здійснення природних прав людини на життя, свободу, власність, рівність можливостей. Саме в ліберальному русі народилися конституціоналізму, самоврядування, просвітництва і розроблялися теоретичні основи для створення інститутів правової держави і громадянського суспільства. Ґрунтовною ознакою ліберальної філософії є міра, що утримає вільний дух людини в суспільних рамках і культурних формах, що розкривають самоцінність і значимість політичних і громадянських прав. Лібералізм, безумовно, виходить з людського виміру політики [14, с. 82].

Пріоритет прав особи. Цей класичний принцип розвиває Михайло Драгоманов у своєму конституційному проєкті під назвою «Вільна спілка». На перше місце ставиться ідея формування держави на засадах політичної свободи, витлумачуючи останню як систему прав людини і громадянина, недоторканність особи, життя, приватного листування, національності (мови); як свободи совісті, друку, об'єднань, носіння зброї, вибору житла і занять, а також право позову на посадову особу чи відомство та спротиву незаконним діям чиновників. Рівність усіх у громадянських правах та обов'язках не може бути скасована жодним законодавчим актом. Концептуальна домінанта такого співвідношення: громадянин, суспільство, держава, постійно присутня у всіх політологічних працях Драгоманова. Не випадково для обґрунтування цього принципу він активно залучає досвід демократичних країн (зокрема, праця «Швейцарська спілка»).

Самоврядування — основа демократичного суспільства. Саме тому інститут самоврядування це не лише форма децентралізації

держави, а й механізм суспільно-політичного ладу. Цих засад притримується Драгоманов, у концепції якого ключове місце посідає громадянин та громада. Організація влади будується за принципом «знизу догори», де всі інститути самоврядні та діють за схемою: громадянин-громада-волость-повіт-область-державна (лише державні органи не є самоврядними), тобто у схемі організації місцевого самоврядування закладена так звана громадянська модель, що згодом стає основою Європейської хартії місцевого самоврядування.

1.3. Права людини в суспільно-політичних поглядах М.П.Драгоманова

Проблеми свободи та права цікавили Михайла Петровича ледь не з дитинства. Його батько, за фахом юрист, впливав та пробуджував жваву цікавість юнака на предмет правового розуміння проблеми свободи і закону. Також, захоплення античними та грецькими творами, сприяли до розроблення власної концепції, щодо умов суспільного життя українського народу.

Фахові студії з античної історії, знайомство з чинним законодавством та рівнем розвитку правової думки в країнах Західної Європи під час майже трирічного наукового відрядження дали змогу М. Драгоманову не тільки осмислити проблему прав і свобод людини в контексті світової історії, а й зрозуміти тенденції розвитку правової думки розвитку правової думки розвинутих європейських держав щодо регулювання інституту права і свобод людини, його ролі та значення для розвитку кожної людини, народу, людського суспільства в цілому. Починаючи з виступів на права викладання своєю мовою в навчальних класах, виключно з педагогічних міркувань, Михайло Петрович доходить до розуміння взаємопов'язаності всіх прав і свобод людини — економічних, політичних, соціальних, культурних, до необхідності

боротьби за правове забезпечення всіх прав людини в законодавстві, ролі та значення держави в гарантованості й захисті прав і свобод людини [5. С. 32].

Одна з головних заслуг М. П. Драгоманова при розробці проблеми прав і свобод людини полягає у тому, що він теоретично довів: права людини становлять єдиний комплекс, і пріоритетність якоїсь групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини загалом, а й порушує всі інші права та свободи.

Для М. Драгоманова немає дилеми — пріоритету прав людини є гарантом успішного розвитку нації. Водночас свобода нації, її державність створює належні умови для успішного гарантування та захисту прав людини. Він наголошував на тому, що в державі повинні гарантуватися конституцією і реально забезпечуватися права і свободи.

Права людини він поділив на чотири групи. До першої групи належать права і свободи, які М. Драгоманов умовно назвав елементарними чи основними, оскільки вони необхідні для реалізації будь-яких інших прав і свобод людини. До другої групи він відніс громадянські права людини, третю становлять політичні, а четверту — економічні, соціальні й культурні.

До основних прав людини належать право на життя, свободу і особисту недоторканість, заборона тортур або жорстокого, нелюдського поводження і покарання, рівні права всіх незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови релігії чи інших обставин, рівність усіх перед законом та право на рівний захист закону, рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма правами людини, права, що стосується процедурних гарантій правосуддя, захист від свавільного втручання в особисте та сімейне життя від посягань на честь і репутацію.[2. С 59].

Права людини в суспільно-політичних та державно-правових поглядах М. П. Драгоманова є вихідним базовим положенням, точкою відліку при побудові всієї системи державності. Тільки в такому

випадку, на думку вченого, вся система державних органів буде відповідати інтересам громадянина, коли в основу державного будівництва будуть закладені права та свободи людини, наявність і гарантованість яких є запорукою прогресивного розвитку суспільства. Ідея свободи в драгоманівському розумінні не абстрагується в інтереси певної соціальної групи — класу чи нації, а розглядається як органічна потреба людської особистості. Під словами «політична свобода» він розумів такі права людини і громадянина: недоторканість тіла для особистих покарань і смертної кари; недоторканість приватних листів і телеграм; свобода вибору місця проживання і занять; недоторканість національності (мови) в правовому і публічному листі; свобода совісті і всякого публічного богослужіння обрядів, «не противних громадському сорому»; свобода зібрань, прохань і заяв зовнішніми знаками (малюнками, знаками, програмами та ін.) без порушення зовнішнього порядку й безпеки в населених місцях; право цивільного і кримінального позову проти посадових осіб та установ за незаконне порушення інтересів особи; право опору незаконним діям чиновників; рівність всіх у громадянських правах і обов'язках[8. С. 51].

Драгоманов при перерахуванні даних прав зробив примітку, що права людини і громадянина не можуть бути відмінними, ні обмежені жодною постановою, ні законом, виключаючи обмеження, встановлювані в законодавчому порядку на час зовнішньої війни. Зазначалося також і те, що охорона вище перелічених прав повинна бути обов'язком місцевих мирових суддів, котрим повинне бути надане право під особисту відповідальність вимагати собі сприяння поблизу розташованих військових сил, які зобов'язані надавати їм таке сприяння.

До громадянських прав вчений відносить свободу пересування і вибір місця проживання, право на притулок у разі переслідування за політичні переконання з політичних мотивів, право вступати в шлюб та створювати сім'ю, право володіти майном.

Більшу частину своєї політичної творчості М. Драгоманов присвятив вченню про політичні права та свободи, які він вважав визначальним моментом для всіх елементів політичного життя народу. До них він відносить лише ті, які передбаченні декларацією і Пактом про громадські та політичні права, зокрема право свободи думки, совісті, релігії, право на свободу переконань і на вільне їхнє виявлення, право на свободу вільних зборів і асоціацій, право на участь в управлінні своєю країною.

Найбільш дієвим засобом захисту прав і свобод, виробленим людством впродовж тисячолітньої історії, М. Драгоманов вважав закон, який один тільки й може, будучи обов'язковим для всіх, якого неухильно дотримується під страхом покарання, забезпечити виконання даних прав і свобод. Перед законом всі рівні незалежно від статі, раси, національності, соціального чи майнового статусу.

Значний внесок зробив Михайло Драгоманов у розробку принципу згідно з яким кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потенціалу, має право сам вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі. Михайло Петрович стійко відстоював права народів на самовизначення [2, с. 16].

Драгоманов виступав за політичне, соціальне, національне визволення українського народу, а отже, кожного українця. Не вважаючи, що зі здобуттям власної державності вирішення всіх проблем настане автоматично, він водночас підкреслював цінність і значущість власної держави для всієї і для кожної окремої людини. Драгоманов виступав з широкою федералістичною програмою, реалізація якої допомагала б значною мірою усунути те безправне становище, в якому український народ перебував у обох імперіях, із подальшим політичним розвитком та національним самоусвідомленням українського народу, дала б змогу здобути незалежність.

Михайло Петрович вказував і на те, що народ може не мати власної мононаціональної, унітарної держави, але вільно розвиватися за умови забезпечення, крім права особи, і його прав як етносу.

М. Драгоманов як людина, яка працювала на всю Україну, мусив витворювати для кожного регіону певний специфічний шлях кожного з них, свою ідеологію, подальшої боротьби. Він зазначав: «Не може бути руху вперед окремої частини регіону Російської імперії, без руху вперед всієї Російської імперії». Головним завданням усіх прогресивних політичних сил Російської Імперії є Федералізація Росії та конституційне забезпечення прав і свобод людини, після чого можуть з'явитися умови для розвитку поневолених народів.

Федерація Михайла Драгоманова — це федерація, яка будується знизу вверх, а не навпаки. «Громади, які стосуються не тільки їх, вищестоящим органом, залишаючи за собою лише ті повноваження, які можуть вирішуватися самостійно і які стосуються лише їх». За тим же принципом об'єднання громад делегують деякі свої повноваження об'єднанню об'єднань громад. Таким чином можна, на думку М. Драгоманова, зменшити диктат держави, коли держава дає якісь права людині чи громаді. «Це без начальство» є такою ж мрією, як і думка про зведення до нуля тертя в машина» — зазначав М. Драгоманов. «Держава — це спілка людей задля оборони себе від чужинців і задля впорядкування своїй землі по своїй волі».[17, с. 54].

Він вказував: « На сьогодні ідея самостійності української народу може бути реалізована лише за допомогою якоїсь третьої сили — Росії чи Австрії — радше Росії, бо вона більш сильна і їй буде більш легко відірвати від Австрії меншу частину українських земель». Але, разом із тим, Михайло Петрович стверджував, що приєднання Галичини до Росії було б трагедією для українського народу, оскільки в Австро-Угорській імперії існують конституційні свободи.

М. Драгоманов в опублікованій у 1884 р. брошурі — спробі української політико-соціальної програми під загальною назвою «Вольний союз — Вільна спілка» визначає дві мети: а) цілі загально-громадські; б) цілі етнічна.

М. Драгоманов вважав за доцільне таке місцеве самоврядування (громадське — сільське, міське, волосне, повітове, обласне) і державне [9. с. 89]. Російська імперія мала бути розчленована на області й відповідно до інтегрального політичного фактора, що визначався б географічними, економічними і етнографічними умовами. Українські землі мали складатися з трьох областей — Київської, Одеської, Харківської.

М. Драгоманов передбачив на рівні Вільної спілки слов'янських країн Державну Думу і Союзну Думу. Члени обох Дум мали утворювати Державний Собор. Виходячи з тодішньої політичної ситуації в Росії, він фактично пропонував запровадження республіки (в такому випадку мав обертися на певний строк Голова Всеросійське Державної Спілки) або ж принаймні обмеженої монархії за типом Англії, Бельгії, Нідерландів, Швеції, Норвегії.

Члени товариства «Вільна Спілка» мали дбати про відновлення Української республіки. Їм належало пропагувати реформаторські ідеї Західної Європи (надто Голландії і Великобританії) — від анабаптистів і соцініан, чиє вчення проникло в Україну ще XVI–XVII ст. , прихильників Р. Оуена і робітничих товариств. Утворення Вільної спілки суверенних країн на кшталт Швейцарії мало забезпечити процвітання українському народові та національним меншинам на його споконвічних землях. Водночас М. Драгоманов зазначав, що відокремлення українського населення від інших областей Росії в особну державу (політичний сепаратизм) є річ не лише в усякому разі вкрай важлива, якщо не неможлива, але, за певних умов, зовсім не потрібна для яких би то не було інтересів українського народу [3, с. 141].

Драгоманов вважав, що включення красного писемства недержавних народів у контекст загальноєвропейського процесу дасть змогу вивести їхній національний дух із хуторянської затхлості на світові обшири.

Михайло Петрович у своїй історико-соціологічній концепції українського державного будівництва виступає і проти централізації, і проти націоналізму, а найбільше проти їх поєднання... Україна має повернути на європейський шлях розвитку. Вчений пропагував закономірності руйнування монархічних і мирських режимів а також становлення парламентських, правових держав.

Знадобилося близько ста років, аби Західна Європа в ХХ ст. прийшла до Європейської Співдружності. Наукове передбачення М. Драгоманова справдилося.

РОЗДІЛ 2

ОСВІТА ТА ЖИТТЕДІЯЛЬНІСТЬ М. П. ДРАГОМАНОВА

2. 1. Викладацька кар'єра

З 7 грудня 1864 р. М. П. Драгоманов почав викладання в університеті не полишаючи роботу в гімназії до кінця 1869 р. Його перші наукові кроки — «Імператор Тиберій» та дві вступні лекції («Становище жінок в перший вік Римської імперії» та «Щодо державних реформ Діоклетіана й Константина Великого») одержали схвальну оцінку. Рецензенти відзначали наявність у М. П. Драгоманова глибоких знань, здібностей, любові до наукової праці. [6; с. 322]. Професори рекомендували надати йому відрядження за кордон, щоб у майбутньому він міг зайняти кафедру загальної історії. Однак Рада вважала, що лише після складання магістерських іспитів таке рішення можливе [12; с. 76-77]. Але в університеті Св. Володимира він не міг скласти ці іспити, тому що історико-філологічний факультет не міг забезпечити потрібного екзаменаційної комісії. Деякий час М. П. Драгоманов вів практичні заняття, причому безкоштовно потім Рада вирішала виплачувати йому по 100 руб. щомісячно. Тому він публікував статті в газетах включаючи «Санкт - Петербургские ведомости», літературну критику, був співробітником Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. З часом його винагорода поступово зростала: 600 руб., потім 1 тис. сріблом щорічно [25; с. 27].

Перші неприємності чекали Михайло Драгоманова восени 1866р., коли владі не сподобалася його стаття «О педагогическом значении малорусского языка». У ній він наголошував на необхідності навчати дітей спершу українській народній словесності, лише поступово переходити до вивчання російської літератури і російської мови. Вона була подана у № 93 «Санкт-Петербургских ведомостей», але оскільки суперечила змісту книги попечителя Київського навчального округу

князя О. П. Ширинського- Шихматова « Книга для чтения», у якій рекомендувалося викладати для учнів спершу церковнослов'янську мову, після неї — російську, зрозуміло, що такий підхід був неможливим. У вересні-жовтні 1866 р. між Міністром народної освіти і попечителем тривала активна переписка, яка залишалася конфіденційною як для М. П. Драгоманова, так і викладацького колективу університету Св. Володимира. Тому що «українофільство» влада вважала майже виключно австро-німецькою інтригою, товариш (замісник) міністра І. Д. Делянов 21 вересня 1866 р. вимагав повідомити йому, чи можна рахувати М. П. Драгоманова політично благодійним.

Потім 26 жовтня він же рекомендував О. П. Ширинському-Шихматову відсторонити його від викладання загальної історії, тому що не виключав шкідливого впливу наявності хибних поглядів та переконань у Михайла Петровича, але вирішення його подальшої долі доручив професорській Раді університету. До того ж О. П. Ширинський-Шихматов вважав, що лише одна стаття в газеті не може бути переконаним юридичним фактом для звільнення М. П. Драгоманова. Попечитель не наказав вченій раді обговорювати справу, тому вирішено було тільки посилити нагляд за Драгомановим, що фактично неможливо назвати навіть паліативом [24; с. 69]. Хоча О. П. Ширинський-Шихматов не відкидав належності М. П. Драгоманова до «української партії», але був згодним з керівництвом університету в тому, що той був дуже талановитою особистістю. Декан історико-філологічного факультету О. І. Селін повідомляв ректору О. П. Матвєєву, що змістом лекцій і педагогічним хистом Драгоманова він цілком задоволений [11; 236]

У свою чергу, ректор доповів про це міністру. Тому деякий час мова йшла про можливе переведення його до іншого навчального закладу, надання можливості складати магістерські іспити у Харківському університеті. Однак міністр народної освіти Д. А. Толстой 28 січня 1867 р. наказав цього не робити. Водночас у своїй доповідній

записці він не вказав на М. П. Драгоманова як лідера «українофільської» партії. Тому протягом 11-19 грудня 1867 р. Михайло Петрович складав усні й письмові магістерські іспити в Новоросійському університеті з російської історії, загальної історії, та політичної економії отримавши оцінку «весьма удовлетворительно».

11 лютого 1870 р. відбувся захист його магістерської дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Хоча в університеті Драгоманов викладав курс загальної історії, нової історії (від епохи Реформації до 30-річної війни), історії Греції, давньоримська історія теж була йому відома. До того ж у Полтавській гімназії завдяки вчителю К. П. Полевичу він непогано засвоїв латинську мову. Під час захисту дисертації промова рецензента проф. В. О. Більбасова (ще в листопаді 1866 р. був «штатним» приват-доцентом) продовжувалася 100 хвилин. З одного боку, він відзначав виключну начитаність М. П. Драгоманова, використання значної кількості друкованих джерел, присвячених історії Римської імперії. Водночас вказав на відсутність аналізу археологічних матеріалів, в тому числі епіграфіки, недостатню обізнаність з працями Тацита, посереднє знання німецької мови. На думку рецензента, магістрант більше не досліджував проблему, а розмірковував, у праці багато протиріч. На цей закид М. П. Драгоманов заявив, що готував свою працю для широкого загалу, тому й не мав на увазі чисто наукове дослідження [14; с. 22-25].

Мова праць Михайла Петровича Драгоманова надзвичайно виразна, з яскравими епітетами, психологічними характеристиками, тому її сприймали насторожено. Наприклад, у ньому мали місце такі художні вислови, як «угрюмая недоверчивость», рафинированное притворство», скрываема гординя», «пренебрежительная ирония», і т. п. не всім сподобалася і сміливість його висновків, новаторський підхід, широта узагальнень. Коли в Санкт-Петербурзьких вестях» було повідомлено, начебто В. О. Більбасов назвав дисертацію не науковою,

він запротестував, тому що такого висновку не висловлював[19; с 26]. На початку березня 1970 р. і міністру народної освіти Д. А. Толстому теж доповіли, що стаття у вказаній газеті перекрутила зміст промови рецензентів В. О. Більбасова та В. І. Модестова. Водночас В. О. Більбасов був незадоволений тим. Що в праці М. П. Драгоманова з 560 сторінок тексту більше 300-цитовання інших авторів, до того деякі — без відповідних посилань.

Проф. В. І. Модестов У своїх спогадах 1885 р. оцінив дисертацію майже у розгромному стилі. Певно, позитивне ставлення до роботи звільненого за 10 років до цього за «українофільство» М. П. Драгоманов видавалося йому надто ризикованим. Тому він писав про «крайню вчену непереконливість», незнайомство автора з латинською та грецькою мовами, історією римської імперії, головними пам'ятками лапідарної письменності. При читанні дисертації вона, за його словами «справляла важке враження». Як В. І. Модестов, так і В. О. Більбасов вважали, що ні В. Шульгін, ні О. Ставровський, ні П. Павлов не могли дати дисертанту потрібний діапазон знань з античності. До того ж М. П. Драгоманов не встиг побувати для вдосконалення компетенції за кордоном. Характерно, що публіка, присутня на захисті, завадила висловити критичні зауваження магістранту В. І. Лучицькому. Студенти зчинили такий гамір, що О. І. Селіну довелося припинити диспут(молодь шанувала М. П. Драгоманова як «бійця українофільської партії») [17; с 11-25]. Зазначимо, що В. О. Більбасов у журналі «Русский вестник» критикував позитивну М. П. Драгоманова М. Г. Чернишевського, а в дисертації чомусь побачив «схвалення царевбивства».

Тому що історико-філологічний факультет до 1869 р. мав 7 вакансій, М. П. був у край необхідним. Тим більше, що він читав історію Греції студентам 2-8 семестрів, загальну історію [29; с 222]. Через те, що лише за осінь 1865-1868 рр. з факультету звільнилися 6 викладачів, він фактично виконував обов'язки штатного доцента. Однак, не зважаючи

на завантаженість, Драгоманов писав О. М. Пипіну що «ганявся за двома зайцями»: працею в університеті та літературними заняттями . Зокрема 25 квітня 1870р. повідомляв про намір підготувати огляд української літератури.

З 1 жовтня 1870 по 1873 р., Михайло Петрович Драгоманов знаходився за кордоном, одержуючи щороку від університету Св. Володимира по 1600 руб. сріблом (разом з ним була його дружина). Він відчував, що представники влади з підозрою ставляться до нього через підкреслену зацікавленість українством. Не зовсім розумів таку упередженість, бо вважав себе одним « из самых легальных людей в нашем Отечестве — а все-таки из неблагонадежных вряд ли выйду». У лютому 1873р. Назвав себе всеросійським патріотом, відхрестившись від центрризму й сепаратизму [21; с. 150]. Адже ще в липні 1863 р . у листі до В. Навроцького писав, що Україна ще як національність не виступала в Росії і саме себе не знає». Романтику й максималізм «українофілів» у мовному питанні М П. Драгоманов вважав безтактними, бо українська мова на цей час не мала систематизованої граматики й лексики. Навіть у 1882 р., підкреслював В. Коноллі, він не бачив ніякого ґрунту для проявів політичного сепаратизму в українському соціумі. Більше того, стверджував , що малороси й росіяни мали однакові історичні традиції, одну віру і однакові уявлення в багатьох питаннях. Обидва народи не розділяли природні кордони, їхні господарські звички не відрізнялись, тому будь-яка мова про сепаратизм малоросів просто смішна. Пізніше в «Листах на Наддніпрянську Україну» М. П. Драгоманов запевняв, що не лаяв сепаратизм, бо «навіть всяке село» має право на осібну державу. Але при цьому називав себе прихильником політичної автономії України « в формі автономії земської». Аналогічну точку зору висловлював «сибірський обласник» Г. М. Потанін, який теж вважав централістичну форму держави ворогом національних і регіональних управ. Не випадково М. П. Драгоманов так висловлювався про відому

працю Ю Бачинського «Україна irredenta»: «це один великий нонсенс»[8; с. 53]. М. С. Грушевський у 1926 р. відмічав, що українські націоналісти з Галичини були М. П. Драгоманову гірші, ніж великоруські централісти. А вже у 1873 р. М. П. Драгоманов наголошував, що справа інтелігенції: виробити лексику і граматику української мови, написати історію нашого народу, а не займатися політикою, написанням прокламацій.

На початку травня та грудня 1872 р. Михайло Петрович Драгоманов прохав керівництво історико-філологічного факультету продовжити йому перебування за кордоном до 1 травня 1873р. Пояснив, що через хворобу і погіршення здоров'я дружини вимушений був довго залишатися в одному місці. Якщо термін закінчиться у жовтні 1872р., треба буде скорочувати перебування в Італії, Франції, відмовитися від поїздки до Великобританії, Нідерландів. Такий дозвіл він отримав.[11; с. 90]. Після повернення до Києва М. П. Драгоманова не тільки не полишав праці щодо української проблеми, але й активно публікує їх, у тому числі українською мовою. У лютому 1875 р. у розмові з попечителем Київського національного округу П. О. Антоновичем він переконав його у відсутності будь-яких сепаратистських думок. Після цього попечитель направив міністру народної освіти імперії позитивний відгук про діяльність М. П. Драгоманова.

Влітку 1875 р. Михайло Петрович відвідав Галичину, Буковину, що було, за словами О. Ф. Кістяківського «недоцільно, капітально-суперечливо з огляду на бажання залишитися в університеті». Представники москвофілів у Львові через проф. С. С. Гогоцького передали донос, у котрому говорилося, начебто на одному з мітингів М. П. Драгоманов висловив думку щодо доцільності приєднання України до Польщі. Потім надійшла кляуза від М. В. Юзефович —автора секретних записок « О деятельности украинофилов в Киевской губернии» та « Записки об угрозе украинского сепаратизма». 18 травня

1875 р. через небажання М. П. Драгоманова виконати вимогу попечителя Київського навчального округу П. О. Антоновича щодо написання про своє звільнення з університету йому було заборонено викладання лише в університетах підросійської України. Товариш (замісник) міністра народної освіти П. О. Ширинський-Шихматов, виправдовуючи це рішення, заявив: поки що українофіли не стали небезпечними, однак здатні продовжувати діяльність потайки. Михайло Петрович вважав, що він повинен відпрацювати в університеті ті кошти, які отримував, знаходячись за кордоном. Але під час перебування в Києві у кінці серпня 1875 р. цар запитав у П. О. Антоновича: «А Драгоманов і його партія?». Олександр II не повірив, що вплив М. П. Драгоманова на студентів не значний, а сепаратистські мотиви відсутні. Тому наказав звільнити його з посади, заборонивши його викладацьку роботу у всіх університетах країни. Генерал-губернатор Південно-Західного краю повинен був вирішити питання щодо можливості його проживання у Києві. Напередодні урочистого акту 9 січня 1876 р. керівництво університету Св. Володимира побоювалися студентських виступів на ньому, тому що М. П. Драгоманов був їхнім улюбленцем, і після його звільнення 7 вересня 1875 р. вони протестували проти такого рішення. Але ніяких ексцесів під час акту не було, а 17 грудня ректор О. П. Матвеев з полегшенням доповів міністрові, що в університеті не існує «партій зі шкідливими намірами, які мали б тиск на інших студентів». Пізніше у грудні 1886 р, знаходячись у Києві, Михайло Петрович зізнався І. Я. Франку, що викладацька роботу не вважав ні головною в своєму житті, ні основним джерелом прибутку [30; с. 264].

2.2. Антикознавчі студії М. П. Драгоманова

Античністю М. П. Драгоманов захопився ще в гімназії: «Зрештою, – згадує Драгоманов, – дедалі Михайло Павлович і ходити в

класи став зовсім рідко. А я, не маючи ніякої ради, взяв наново перечитувати Джілліса і зовсім «сказився на греках», повернувши навіть свого «казу» й декого з товаришів, з якими я багато попсував паличок у «перилах» на сходах і на пансіонських вікнах, вживаючи їх як «метательные копья». Але саме в університеті Святого Володимира у повній мірі розкривається схильність юнака до занять до всесвітньою історією та її стародавнім, античним розділом в особливості. Там, виконуючи свої дисертації і перебуваючи на викладацьких посадах, він здійснив свої основні антикознавчі дослідження, напрацює і узагальнить значний джерельний та історіографічний матеріал з античної греко-римської проблематики. Проте уможливила такі заняття, загальна інтелектуальна атмосфера тієї доби, його виховання у родинному колі, а особливо ж — навчання у Полтавській гімназії. Вивчення історії та іноземних мов, а особливо латини, під керівництвом К. Полевича і О. Стороніна в Полтавській гімназії не тільки уможливили в подальшому становлення Драгоманова як антикознавця, а й значно вплинули на формування його світогляду, суспільно – політичних переконань, науково – історичних поглядів.

Історія античної Еллади представлена в антикознавчих студіях М. П. Драгоманова нарисами з історіографії, конспектами лекцій, нотатками і начерками майбутніх праць, а також численними відступами і зауваженнями на сторінках досліджень іншої тематики. Як це впливає із здійсненого аналізу, під давньогрецькою історіографією дослідник має на увазі водночас і сам процес історіюписання в Стародавній Греції, і розвиток історичній науці. На його думку, існує загальна залежність розвитку історіографії від розвитку суспільства: як би манера викладу залежала від особистих смаків та особливостей, уважний погляд у всіх цих обставинах знайде необхідні сліди впливу часу і суспільства, в якому жив історіограф. Михайло Драгоманов досить ґрунтовно аргументує свої методологічні позиції. Він переконаний, що все сказане

не важко підтвердити прикладами розвитку історіографічного процесу у сучасних йому європейських йому європейських народів. До них він звертається, обґрунтовуючи свою тезу. Вже у самому цьому зверненні до найавторитетніших представників європейської історичної науки, своїх сучасників і попередників, Михайло Драгоманов демонструє широку обізнаність з їхньою творчістю, визначає їх роль у розвитку історичної науки — роль, яка цілком підтверджується і сьогоднішніми вченими.

Михайло Драгоманов у своїй творчості досить часто звертається до широких узагальнень щодо ролі, яку зіграла і продовжує відігравати антична спадщина в історичному і культурному розвитку європейських країн і народів. Він визначає багато античних чинників, які впливали на розвиток нової Європи після вторгнення варварів. Він високо оцінює у цьому процесі роль науки, літератури, а також свободи, греко-римської цивілізації у всій сукупності її політико-юридичних інститутів, ідеології і різноманітних практик.

Оцінки Драгомановим античних і в особливості римських авторів характеризується самостійністю, що значно вирізняє його праці з поміж як сучасної йому історіографії, так і поглядів наступних поколінь антикознавців. Для Драгоманова очевидна схожість поглядів письменників грецьких і римських. Для них характерна неувага до питань соціально-політичних, усе зводиться до морально-педагогічних причин, до майже дитячої наївності. Антична філософія історії визначається вірою у залежність долі людей, а отже і перебіг людської історії від волі божества, відсутністю ідеї прогресу, ідеалу в минулому — «стародумством», за влучним висловом Драгоманова.

Михайло Драгоманов був достатньо ознайомлений з римською історією царської та республіканської доби. Не обґрунтованими є звинувачення вченого в намаганні принизити Республіку і взагалі початковий етап в історії Риму задля звеличення Імперії. Драгоманівське

бачення ранньої римської історії зумовлене його розумінням прогресу людства. Історик вважав, що кожний народ у своєму розвитку проходить певні ступені, які органічно одна одну. Основною проблемою історії царського та республіканського Риму у дослідженнях М. Драгоманова є виявлення їх внутрішнього змісту. Для нього Рим у ті часи – це держава міська, така що співпадає з римською общиною. В політичному відношенні цей етап представлений спочатку патріархальною монархією, потім — патриціанської республікою і на завершення — республікою «патриціансько-нобілітанською». Історична роль Римської республіки, на думку вченого, полягала у військово-політичному об'єднанні країн Середземномор'я, поступовим інкорпоруванням переможених в середовище переможців.

Основна увага у дослідженнях Драгоманових Римської імперії зосереджена на тобі принципату за Октавіана Августа і Тиберія. Для нього це час розкладу ладу, заснованого « Римською аристократично-завойовницькою Республікою ». При цьому, особливе значення мають оцінки Драгомановим засновника принципату, Октавіана Августа. Октавіан став заручником свого, за термінологією Драгоманова, стародумства, консерватизму, орієнтації на « консервативну партію», намаганням виправдати своє знання відновника старого Риму. Август не відповів у повній мірі на виклики епохи, хоча і заслужив собі ім'я відновника Риму, проте завдяки такій його політиці основна ідея революції зникла і розвиток її призупинився. Він та його наступник більше уваги приділяли належному управлінню провінціями, а не розширенню їхніх прав. Тому й слава Августа, його авторитет здаються Драгоманову надмірними. Він зазначає. Що римська література вустами Горация, Вергілія, Овідія занадто ідеалізувала Октавіана. При більш глибокому вивченні питання стає зрозумілим, що основна заслуга, яку постійно наголошують його симпатички — відновлення старого Риму та

встановлення миру — затьмарює для них все, що передувало цим подіям, в особливості — криваві і драматичні громадянських війн.

Продовжують лінію Августа у дослідженнях Драгоманова принцепси із династії Юліїв — Клавдіїв загалом, і наступник Октавіана, Тиберій — в особливості. Їм присвячені значною мірою основні праці Драгоманова з античної історії – дві його дисертації. Попри всі закиди опонентів Драгоманова щодо залежності його від праць тогочасних світил європейського антикознавства, глибина осмислення проблем, сміливість у висновках, широта узагальнень дозволяють зробити висновок про самостійність дослідника. Виявлення такої самостійності проступає в намаганнях вченого підійти, як він любив говорити, історично до проблеми принципату Тиберія, в його теоретичних узагальненнях, в його відході і від присудів письменників римських, і від висновків нових дослідників. В оцінках принцепсів Драгоманова виходить як із джерельної бази, так і з попередньої історіографії.

Можна погодитися у закидах тоді ще зовсім молодому історикові щодо певної поверховості і навіть белетристичності цих оцінок. Але така поверховість характерна лише для попередніх, підготовчих його начерках зрештою переходить в глибокі, оригінальні спостереження щодо упередженості римських авторів і залежних від них новітніх моралізаторів у їхніх осудах імперії взагалі і принципату в особливості. На думку Драгоманова, в оцінках Тиберія необхідно враховувати взаємозв'язок між характером та обставинами його життя, вдаватися до психологічного аналізу історичних особистостей, як це зрештою, і почало практикуватися під впливом новітніх поглядів на історію. Виявлення самостійності Михайла Драгоманова проступає в намаганнях вченого підійти, як він любив говорити, історично до проблеми принципату Тиберія, в його теоретичних узагальненнях, в його відході і від присудів письменників римських і від висновків нових дослідників.

Ці теоретичні узагальнення найпомітніші у його судженнях щодо жіночого питання в Римі, цілком співзвучних з гендерним пошуком у нашому сьогоденні. Найповніше і найпослідовніше його думки з цього приводу були викладені в пробній лекції, читаній в університеті Св. Володимира для отримання звання приват-доцента, яка так і називалася: «О состоянии женщины в первый век Римской империи». Проте гендерна проблематика постійно вплітається Михайлом Драгомановим в канву його досліджень римської історії взагалі, практично в усіх його працях антикознавчого характеру. Аналіз проглядів Драгоманова на цю проблему дозволяє дійти висновку, що витоки переважно негативної оцінки жінки в античному суспільстві базується на ідеалі «стародумства» — вихідній точці зору античних авторів і моралістів. Нерозвинутість людської особистості в умовах патріархальної сім'ї, її несвобода, розуміння жінки лише як дружини, матері і при цьому лише домогосподарки — ось одна з характеристик яка, на думку М. П. Драгоманова, визначає «однобокість» римської сім'ї. Основний же його висновок щодо становища жінок впродовж перших століття Римської імперії полягає в тому, що свідчення про розбещеність жінки за цієї доби некоректні і є такими, що обумовлені моралістичним поглядом на це питання як античними, так і новими письменниками. Загалом же аналіз наукової спадщини М. Драгоманова свідчить про його самостійність у висновках, які спираються на ґрунтовну обізнаність з антикознавчою проблематикою, цілком задовільним володінням мовами джерел і європейської історіографії, сучасними йому методологічними інструментарієм тощо.

Поглиблене та активне вивчення антикознавчих студій Драгоманова в сучасній історіографії сприятиме не тільки більш об'єктивній оцінці творчості самого вченого, а й сприятиме розвитку антикознавчих студій в сучасній Україні.

2. 3. Публіцистична діяльність М. П. Драгоманова

Михайло Петрович Драгоманов почав писати ще з юності. В університеті Св. Володимира в атмосфері творчості та бродіння революційних ідей, він, як представник прогресивної молоді друкується « Я почав писати кореспонденції ще в молодості, — зізнався М. Драгоманов про початок своєї публіцистичної діяльності, — а потім і передові статті у «Санкт-Петербургские ведомости». Найчастіше я писав про політичне становище так званого Південно-Західного краю, прагнучи розсіяти туман, який про нього нагнали у публіку тенденції аристократично-польські й бюрократично-московські [15. С. 48].

М. Драгоманов своїм публіцистичним та ораторським словом одразу став на захист всього народного. Коли в Україні в Києві почали створювати перші в Російській імперії недільні школи, Михайло Петрович пішов викладати українською мовою історію в школі, а про проблеми навчальних закладів розповідав як публіцист у пресі.

Відразу після закінчення Київського університету св. Володимира навесні 1863 року Михайло Драгоманову довелося вчителювати в Другій Київській гімназії. З'являються його проблемні статті, присвячені народній школі в Україні, що викликали тривалу полеміку з попечителем Київського учбового округу, міністром і навіть В. Шульгіним — редактором офіційного «Киевлянина». Публіцист Михайло Драгоманов зі сторінок видання сміливо дорікав керівникам шкіл та чиновникам відсутністю серйозних знань проблем як національних, так і тих. Що стосуються слов'янства загалом. Лейтмотивом публіцистики Михайла Драгоманова на сторінках «Киевлянина» був підпорядкований «українському самопізнанню»: «Чи може вижити українська нація?.. І скільки ще може дати живої народної води родина Мономаха, Острозьких, Хмельницького, Шевченка?..».

Діяльність на кафедрі загальної історії Київського університету, яка розпочалася того ж 1863 року, стимулювала до серйозних наукових

розвідок. Але становлення ученого було невідривно пов'язане з його публіцистичною діяльністю.

«Я написав тоді, — згадував М. Драгоманов, — чимало фейлетонів і передових статей, в яких прагнув розглядати російсько-польські і взагалі слов'янські справи з демократично-федеральної точки зору. Звичайно, я неодноразово зачіпав й українське питання... і знову підійшов до українського педагогічного питання»[2, с. 205].

Велику роль у долі М. Драгоманова відіграло його трирічне відрядження за кордон, що його знецінював Київський університет. Воно стало важливим стимулом для нових наукових та редакційно-видавничих пошуків і проєктів.

Зиму 1870 — 1871 Михайло Петрович прожив у Берліні, старанно відвідуючи лекції німецького історика. Філолога, юриста, політика Теодора Моммзена та готуючи для «Отечественных записок» і «Знаний» 42 статті про боротьбу церкви та держави у середні віки і в перехідну епохи до нового часу. Його перебування в Берліні зійшлося в часі з війною Німеччини з Францією. Він опинився безпосередньо у вирі подій у розпал німецького шовінізму; при цьому його вкрай неприємно вражала німецька національна нетерпимість і погорда щодо інших народів.

Із Берліна Михайло Петрович проїхав через Саксонію і слов'янські землі — Баутцен і Прагу — до Відня. У Відні ближче познайомився зі своїми одноплемінниками — русинами з Галичини. Восени М. Драгоманов поїхав до Гейдельберга. Там його так опосіли думки про те, яку б силу показала Славія, якби в ній запанувала федеральна демократія в дусі Костомарова — Шевченка, а не сполучення, а потім московське «обрусение».

Враження, які справили на нього в Німеччині й Австрії переможні оклики і гордовитий тріумф німців, з одного боку, і жалюгідне, принижене культурне і соціальне становище слов'ян — з іншого, не

давали йому спокою. У своїх «Австро-русинських споминах» М. Драгоманов зізнається, що задумав критично переглянути всю тодішню українофільську й народовську ортодоксію, зробити те саме і з ортодоксією москвофільсько-панрусською. У підсумку ж — дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах.

Яскравий приклад публіцистики М. Драгоманова того періоду — стаття «Восточная политика Германии и обрусение», яку було вміщено у «Вестнике Европы» за 1872 рік [34, с. 115]. Це був твір, у якому окреслилися головні риси суспільного світогляду Михайла Петровича. Ідеї політичного федералізму і демократизму, вважав він, можуть справдитися тільки за умови культурного піднесення народних мас. Але дял шидкого росту культури найширших народних мас він уважав за неодмінну потребу розвій не тільки великих літератур світових народів, але й усіх бідніших літератур різних малих національностей.

У Відні Михайло Петрович Драгоманов планувавв заснувати власний редакційно-видавничий центр. На думку молодого видавця, тут мали публікуватися кращі твори українських письменників. Співробітники центру повинні були ознайомлювати російську громадськість із політичними й культурними проблемами українського народу. Але то задум так і залишався мрією: відкриття видавництва та видання «Історичних пісень українського народу», активна участь у культурно-національному русі України змусили редактора і видавця М. Драгоманова поспішати до Києва.

За час, проведений М. Драгомановим за кордоном, були підготовлені публіцистичні проблемні статті «Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе» і «Борьба за духовную власть и свободу совести XV–XVII вв.», які висвітлювали картину жорстокої боротьби між світським урядами Європи та церквою за владу. М. Драгоманов підтримує реформаційні рухи, які, на його

думку, ближчі до інтересів простої людини, ніж ортодоксальна церква, і які дають певний простір для волевиявлення. Недарма Михайло Петрович так активно підтримувати українською мовою, прагнув познайомити українського читача з працею французького релігієзнавця, історика і філософа Жозефа Ернеста Ренана. Написав брошуру «Про волю віри».

Протягом сімдесятих років XIX століття — і перебуваючи за кордоном, і на Батьківщині — М. Драгоманов активно співпрацював і багатьма часописами.

У 1872 році народовці надумали поновити свій часопис «Правда», в чому їх підтримували українці в Росії, обіцяючи матеріальну і літературну допомогу. Сповіданий про такі обіцяння, М. Драгоманова негайно відгукнувся на запрошення редакції до співпраці й написав для видання декілька-літературно-критичних статей і нотаток. Однак від самого початку співпраці поміж ним і «народовцями», котрі порядкували редакцією, з'явилися розбіжності в поглядах на головні, особливо — українські питання. Аби раз і назавжди розстави всі крапки над «і», Михайло Петрович і написав проблемну статтю «Література російська, вилікоруська, українська і галицька», яка, на наполягання його друзів — українців із Росії, була надрукована частинами в «Правді» в 1873 та 1874 роках, а потім вийшла і окремою брошурою.

Тридцятидвохрічний публіцист М. Драгоманов мав моральне право висувати чіткі орієнтири для творчих людей свого часу. Інтелектуальним підґрунтям служила йому справді просвітительська ерудиція. Про енциклопедичні знання Михайла Петровича свідчить хоча б те, що в згаданій уже фундаментальній за обсягом та проблематикою «Література російська, вилікоруська, українська і галицька» він згадує твори 252 філософів, істориків, соціологів, психологів, письменників, публіцистів.

Окрім гуманітаріїв, часто посилається і на корифеїв природничих наук. «Гадаємо, — справедливо зазначає Михайло Петрович, — що сказаного досить, аби доказати, наскільки безпосереднім і посереднім впливом українська література і публіцистика, іноді навіть випереджуючи російську та великоруську і розвиваючись відповідно ходові російського суспільного руху, помагала літературно-суспільному розвоєві не тільки України».

Після повернення до Києва наприкінці літа 1873 року М. Драгоманов працює у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, два роки він фактично редагує газету «Киевский телеграф», бере участь у роботі Київського археологічного з'їзду

У 1874 році в другому томі Записок Південно-Західного відділу Географічного товариства вміщено його працю «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях». У них Михайло Петрович показав, як західні пісенні теми, переходячи на Русь, дістають нашарування тих країв, через які вони мандрували. Він умістив низку статей про українські, галицьке і слов'янські справи, розвивав у них свої федеративно-демократичні ідеї, аналізував поточні політичні події, особливо — перші передвісники очікуваної кризи на Балканському півострові.

Хоча до 1876 року Михайло Драгоманов не підписав своїм прізвищем жодної зі своїх різких, часом — антидержавницьких проблемних публіцистичних статей, та його авторство не лишалося таємницею для жандармерії. Тому на нього сипалися доноси в Міністерство народної освіти. Звісно, одних тих доносів було б доволі, аби порушити справу проти невгамовного майстра критичного слова. Але в Міністра народної освіти Д. Толстого до несприйняття творчості та редакційно-видавничої діяльності М. Драгоманова додавалися ще й особисті рахунки, бо Михайло Петрович не раз критикував графа у своїх

статтях. Міністри нашептали, буцімто М. Драгоманов у закордонних виданнях проповідує відокремлення Малоросії від Росії і приєднання її до Польщі. Вважаючи себе абсолютно безвинним у виставленому проти нього звинувачення, Михайло Петрович відмовився по своїй волі виходити у відставку, а як доказ безглуздості звинувачення надіслав критичні статті про інцидент до «Правди».

У вересні 1875 року вченого і літератора М. Драгоманова звільнено з Київського університету св. Володимира без права на будь-яку державну службу в межах Російської імперії, тому Михайло Петрович змушений залишити Україну і виїхати з родиною за кордон.

З Києва, зібравши трохи коштів для вигнанця, М. Драгоманова проводжали колеги з університету, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і київська громада. А український письменник, театральний і культурний діяч Михайло Старицький лишив нам згадку про це в розчуленому вірші «На проводи», нарікши М. Драгоманова «апостолом».

Роки 1875 — 1876 прикметні співпрацею і, разом із тим, полемікою М. Драгоманова з редакцією часопису «Друг».

У цьому журналі, окрім перекладних творів, а також творів російської літератури, що не зазнавали на сторінках видання змін, друкувалися твори тогочасних галицьких авторів, дуже слабкі і немічні з ідейного боку. Загальна атмосфера цієї літератури, за словами Михайла Петровича, відзначалися в українському письменстві пам'ятним антрактом 1862-1872 рр., десятиліттям страшного і фатального затишку та застою, млявості в публічному і літературному житті, загальним занепадом [20 с. 11].

Другосортність та неперебірливість, відірваність від потреб народу цього видання і засудив у своїх листах до журналу М. Драгоманов. Редакція «Друга» розпочинає палку полеміку з Михайлом Петровичем, піддаючи критиці його твір «Видумки Києвлянина» та польських газет

про малоросійський патріотизм. Дискусія щодо мовної орієнтації, яка розпочалася в «Друзі» 1875 року, вимагала одночасного розв'язання ідейно-естетичних питань про завдання інтелігенції, науки, літератури, журналістики, що назріли в суспільстві. Листи М. Драгоманова стали основним джерелом натхнення творців «Друга». І Франко долучився до дискусії й зізнався, що без тямучих проповідників, без книжок, без породи і заохотити, редактори й дописувачі «Друга» йшли наосліп, читали, що впало в руки, і не знали, що роботи з тими хлопськими симпатіями, що були принесені з батьківського дому, і з тим невеличким знанням народного життя, котрі з сіл принесли до Львова. Тих симпатій ніхто не поділяв, тим життям ніхто не цікавився, казали вчитися « для хліба», любити щонайбільше «язик народа», а не сам народ. Он тут-то в великій пригоді молодому поколінню став публіцистичний запал М. Драгоманова журнал «Друг» став у 1876 році опозиційним як до народівської, так і до москвофільської преси.

Варто назвати ще цікавий факт: український журналіст і редактор М. Драгоманов протягом творчого життя й діяльності брав інтерв'ю у численних людей, а одержані матеріали використовував для наукових та політичних публіцистичними узагальнень. Протягом 1870 — 1881 років Михайло Петрович вів бесіди щодо проблем українського народу не менш як із 200 російськими революціонерами-соціалістами та літераторами і журналістами — відомими і не дуже, вченими і малоосвіченими. І жоден із них, як зрозумів М. Драгоманов, не виявив розуміння історичної необхідності українського відродження. У великоруських публіцистів, дивувався Михайло Петрович, взагалі помітна якась неохота, ледве не нездатність до всебічного аналізу становища західнослов'янських земель [З. с. 38].

У Женеві М. Драгоманов організував українську друкарню, в якій побачили світ чимало публіцистичних, художніх, наукових видань.
Друкарня

надавала видавничі послуги українським емігрантським організаціям у випуску періодичних видань, книжок та прокламацій. Активними помічниками М. Драгоманова в редакційно-видавничій справі стали С. Подолинський, О. Терлецький, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Ковалевський, О. Черепакін, а згодом і М. Павлик із І. Франком — справжні сподвижники українського слова.

У Софії М. Драгоманов став професором загальної історії щойно створеної Вищої школи, предтечі нинішнього Софійського університету. Відомий болгарський учений і дипломат Іван Шишманов пригадував, що Михайло Петрович зачарував слухачів своєю красномовністю й обізнаністю, відзначав його неймовірну пам'ять, швидкість думки.

У Софійському університеті збереглася книгозбірня редактора і видавця Михайла Петровича Драгоманова. Це 4350 томів унікальних видань! Є навіть вірменські народні пісні в перекладі англійською. Значне місце посідає світова, європейська соціально-політична, історична і художня література, особливе місце належить українській, російській та іншим слов'янським. Судячи з назв і дат видання, частину книжок М. Драгоманов привіз ще з Києва, решту призбирав в еміграції.

Одним із найважливіших напрямків діяльності М. Драгоманова в еміграції, як і раніше, була журналістика. Він створював свої й активно співпрацював із провідними часописами того часу.

Значною заслугою М. Драгоманова було те, що разом із С. Подолинським і М. Павликом він налагоджує випуск спочатку українознавчого збірника з радикальним фонетичним правописом «Громада», а згодом і однойменного безцензурного журналу. Поруч із художніми творами («Лихі люди» і «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, «Марія» Т. Шевченка) Михайло Петрович уперше публікує знаменитий лист В. Белінського до М. Гоголя, листи І. Тургенєва і К. Кавеліна до О. Герцена як виразні свідчення тодішньої політичної думки.

Перші випуски «Громади» друкувалися в Женеві окремими зшитками, а брошурувалися та перепліталися вже в палітурнях Львова. Прикро, що Стара кийвська громада швидко почала втрачати інтерес до свого дітища за кордоном, на що М. Драгоманова у 150 листах у Києва 1876 року скаржився однодумцям. Михайлові Петровичу довелося витратити як видавцеві на нове видання скромні статки родини, часто редакції не було за що придбати не лише потрібної літератури, а й журналів і газет.

Навесні, 30 квітня 1878 року, побачив світ перший номер «Громади». Він починався «Переднім словом» М. Драгоманова, у якому мета видання була окреслена так: «Прежде всего дать как можно более материалов для изучения Украины и ее народа, его культурных начинаний и стремлений к свободе и рвенству; как этим материалом, так и изложением западноевропейских либеральных и социально-демократических идей способствовать организации в украинских землях в России и Австрии политических кружков, которые бы взялись за освобождение народа: культурное, политическое и социальное [5, с. 49]. «Передне слово» досить велике за обсягом, це публіцистична проблемна стаття, в якій звернено увагу читача на основні історичні труднощі України. Як досвідчений публіцист, М. Драгоманова намагається переконати читача в доцільності побудови громадівського соціалізму: «Ми бачили, — переконує читача автор, — що українські письменні люди й українське мужицтво прийшли до того що, їм нічого не остається далі, як просто пристати до думок європейських і американських громадівців і по-своєму прикладати їх на своїй землі» [12, с. 95]. Історик І. Лисак-Рудницький писав, що важко переоцінити значення «Переднього слова» для українського суспільства, і визначав, що ця праця є першою українською політичною програмою, переломним моментом у розвитку новітньої української політичної думки.

Другий збірник «Громади» також побачив світ у 1878 році. Він повністю був присвячений матеріалам про Україну. Основна частина — «Вісті з України» — склалися з публіцистичних кореспонденцій, систематизованих та коментованих в кількох рубриках з промовистими назвами; «Здирство — багатирі й бідні», «Начальство», «Темнота». Показовим для М. Драгоманова як видавця було й те, що в різножанрових кореспонденціях могли висловлювати нагальні думки та політичні погляди всі охочі, бо, на його думку, треба щоб кожен мав можливість виступати відверто перед судом громадським. Було сформульоване й журналістське кредо — обстоювання плюралізму думок і свободи слова.

Слід зазначити, що публіцистичні твори М. Драгоманова російською мовою доволі повно характеризують його як борця за права особистості та політичну свободу і як проповідника федералістичних засад, але вони не так добре знайомлять із ним як з українцем. Для знайомства з діяльністю М. Драгоманова як українця треба оглядатися на його публіцистичні твори українською мовою, надруковані у п'яти томах збірки «Громада» та в часописі «Народ».

Редактором «Громади» М. Драгоманов вже на початку 80-х років талановито вловив ту трагічну тенденцію, яка привела соціалістичний рух до кривавих, апокаліптичних злочинів проти народу. Тут, із одного боку, М. Драгоманов завдячує фаховій публіцистичній інтуїції, а з іншого — соціологічній школі Мілля, Спенсера. Висновки «Громади» змушені були визнати найбільші теоретики визвольного руху — Лавров, Ткачов, Благоєв, Аксельрод, Струве.

Через відсутність належного фінансування «Громада» виходила нерегулярно, з великими часовими інтервалами. Автором переважної більшості матеріалів був сам М. Драгоманов, і ця публіцистика була розрахована майже виключно на підготовленого українського читача. Відтак, «Громада» мала досить обмежену аудиторію.

У 1881 році «як щотижневий зшиток з'являється газета «Вольное слово», біля витоків якої також стояв М. Драгоманов. Однією із найфундаментальніших праць Михайла Петровича, опублікованих у цьому часописі, стала «Историческая Польша и великорусская демократия». Вона друкувалися в кількох номерах газети за 1882 рік, а потім вийшла окремою книжкою у переробленому й доповненому варіанті. М. Грушевський назвав цю статтю найкращим з публіцистичних писань.

У статті М. Драгоманов наполягав на першочерговості політичних реформ, унаслідок яких лише й можуть бути здійснені як соціально-економічні зміни, так і національне визволення. Він оголосив метою «Вольного слова» агітацію на користь встановлення політичної свободи в Росії. У його розумінні це поняття включало в себе недоторканність особистих і національних прав, самоврядування. Так позиція публіциста цілком суперечила аполітизму російського соціалістичного народництва. М. Драгоманов був переконаний, що панівна нація, яка пригнічує іншу, не може бути сама вільною; перетворення російського соціалістичного народництва. М. Драгоманов був переконаний, що панівна нація, яка пригнічує іншу, не може бути сама вільною; перетворення російської царської держави на соціалістичну не позбавить останню поліцейської сутності. Для нього національність мала самодостатнє значення, розв'язання національного питання мислилося в межах стратегічних цілей революційної боротьби, включало в себе викладання соціалістичних ідей українською мовою, створення українських національних організацій, видання соціалістичних періодичних видань українською мовою. Засобом розв'язання національної проблеми, спільної для всіх країн Східної Європи, Михайло Петрович вважав утворення федерації недержавних народів, яка мала бути перетворена на східноєвропейську конфедерацію. Це унеможливлювало залежність неісторичних націй від історичних [11, с. 79].

Польське питання було важливою складовою публіцистичних виступів М. Драгоманова у «Вольном слове». Згідно з його концепцією, розв'язання польської проблеми можливе лише за умови розмежування Польщі історичної та етнічної. На думку Михайла Петровича, і російськими, і польськими патріотами керують центрально-державницькі звички, властиві їм як представникам історичних націй. Саме через це ні росіяни, ні поляки не можуть скласти ядро східноєвропейської федерації, у межах якої він пропонує автономію кожній країні, у тому числі й етнографічній Польщі.

М. Драгоманов був першим і довгий час єдиним авторитетним публіцистом і видавцем у політичній еміграції, який виступав із запереченням терору як принципу політичної боротьби. Він не відразу розгледів його небезпеку, але в міру того, як політичні вбивства з актів самозахисту перетворювалися на доктрину революційної діяльності, його позиція щодо цього ставала категоричною. У брошурі «Терроризм и свобода, муравьи и корова» Михайло Петрович уже твердо завив про те, що терор не може бути включений до системи політичної боротьби.

«Вольное слово» увиразнило позицію М. Драгоманова, що привело до його розриву з російською соціал-демократією. У багатьох гострих публікаціях Михайло Петрович обґрунтовував згубність терористичного методу для соціалістичному руху, наголосивши, що виправдання вбивства як такого призводить до падіння моральних орієнтирів не тільки в партійному середовищі, але й у соціумі цілому. Журналістський урок М. Драгоманова полягав в утвердженні думки про те, що кожна революційна сила набуває вигляду тієї держави, в якій народжується і проти якої змагається. З цього випливав глибокий теоретичний висновок про те, що вся боротьба революційних сил ведеться не за поліпшення способу й форм життя народу, а, насправді, за владу: змінити форми життя революціонери не спроможні, бо вони є породженням своєї країни. Російське соціалісти, виховані в поліцейській

державі, були плоть від плоті і кров від крові її, виявляли цілковиту неспроможність вийти за межі свого національного дискурсу [23, с. 321]. На цій підставі в журналістських творах М. Драгоманов була сформульована концепція марності революційної боротьби і потреби еволюційної роботи, яка тільки здатна привести людство до нової якості, народити здорове громадянське суспільство.

Публіцистика М. Драгоманов доводить, що шляхи української та російської революційної демократії розійшлися не в 1917 році, а насправді набагато раніше, а 1881 — 1883 роках, про що свідчить досвід газети «Вольної слово».

«Драгоманов, — за словами П. Б. Струве, — перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко виразно вияснив російському суспільству смисл і значення конституційного ладу, та особливо — прав особистості, засад самоврядування».

«Вольное слово» було єдиним періодичним виданням, яке на той час виступало з критикою централізму й партійної диктатури народовольців. Статті М. Драгоманов — «Нечто о чистоте средств», «Германство на Востоке и Западе», «Пьянство, искусство и свобода», «К биографии А. И. Желябова», «Европейский вопрос на Украине», «Война с пмятью о Шевченко», «Учащаяся молодежь и политическая агитация», «Нравственность и мужество а обвинениях в шпионстве», «М. А. Бакунин о правде и нравственности в революции», «Обаятельность энергии» слід вважати прогнозом наслідків застосування етики революційного деспотизму, зробленим задовго до того, як ці наслідки стали очевидними.

«Вольное слово» мала досить потужні джерела фінансування, що робило її винятковим явищем і в загальноросійській, і в українській нелегальній періодиці того часу. Газета протягом майже двох років стабільно виходила з періодичністю спочатку один раз на тиждень, а з

травня 1882 року — двічі на місяць; загалом вийшло 62 числа газети. Жодне з російських нелегальних видань початку 1880-х роках не мало такої стабільності. Таким чином, «Вольное слово», де творчо працював М. Драгоманов, чи не перший в історії вітчизняної журналістики приклад, коли на ринку періодичної преси російські видання виявлялися неспроможними скласти конкуренцію українській газеті.

У переддень заснування Україно-руської радикальної партії розпочав свою історію журнал «Народ». Його перше число вийшло в січні 1890 року, періодичність виходу становила два рази на місяць. Редагував видання український письменник, публіцист, громадський діяч М. І. Павлик, допомагав йому редагувати та благословляти у світ видання Іван Франко. Активну участь у діяльності журналу брав і Михайло Драгоманов, який у 1889 році, на запрошення болгарському уряду, переїхав до Софії і працював професором історії в першому болгарському університеті, який тоді ще мав назву Вищої школи. Радикальну партію заснували галицькі драгоманівці, тобто — прихильники поглядів і публіцистичної творчості Михайла Петровича. Тому загальною думкою стало ствердження (воно увійшло до довідкових видань), що фактично М. Драгоманов був засновником Радикальної партії [1, с. 133].

У журналі «Народ» М. Драгоманов відіграв роль більшу, ніж просто один із авторів. Рідко яке число цього видання виходило без тексту, підписаного його іменем. Від Михайла Петровича журнал отримав і фінансування; надходила матеріальна допомога з України від українського правника, соціолога, історика, суспільного і політичного діяча Максима Максимовича Ковалевського. Найбільш імовірно, що саме про нього писав М. Драгоманов, коли згадував «земляка», який «передав мені 1000 франків на запомогу письменницькій справі в напрямку, котрого я боронив, і позаяк коло того часу Д. Павлик казав

мені, що хоче закласти газету «Народ», то я зараз же назначив ті гроші на це діло».

У часописі «Народ» М. Драгоманов опублікував стратегічні публіцистичні праці «Австро-руські спомини. Ці великі зо обсягом журналістські матеріали друкувалися поряд з дрібнішими статтями, дописами й рецензіями М. Драгоманова, які з'являлися майже в кожному черговому номері. Усе це свідчить про те, що Михайло Петрович публіцист і редактор сприймав «Народ» мало не як свою особисту трибуну в Галичині; М. Павлик підтримував це його переконання.

Програмним для журналу «Народ» було надзвичайно цікаве публіцистичне й наукове дослідження М. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу», яке слід розглядати і як видатну пам'ятку української публіцистики в цілому. Отримавши можливість друкуватися в «Народі», М Драгоманов переніс сюди дискусію, яку вів з українськими національними силами у львівському часописі-двотижневику, органі Наукового товариства імені Т. Шевченка «Зоря». «Я дозволю собі сказати, — стверджував М. Драгоманова, — що з того часу, як я став на публіцистичну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав пригоди говорити молодшим людям на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважливіші речі. Не раз усно й печатно говорив я, що українське письменство доти не стане на міцні свої ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття Західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство, як робиться це досі, через що виходить так, що навіть москвоненависне українолюбство по своїх основних думках бува ні що інше, як європоненависне москолюбство, тільки трохи перелицьоване» [38, с. 111].

Створивши у Женеві українську позацензурну пресу, М. Драгоманов завжди мав на увазі історичні традиції українського народу, реальний стан і перспективи співжиття різних слов'янських народів, державних і недержавних. У публіцистичних статтях він був послідовним прихильником вільного від гнітючого централізму і заснованого на принципах федералізму соціалізму та максимально й широко застосованого місцевого самоврядування. Оптимальне волевиявлення інтересів кожної громади і кожної особистості з огляду не на якісь вузькопартійні, а на загальнолюдські інтереси — такою була загальна справді демократична платформа цього блискучого публіциста, редактора і видавця.

Значний публіцистичний та редакторський доробок Михайла Драгоманова був донедавна, як мовиться, під сімома замками. Науковці аналізували здебільшого твори М. Драгоманова політичного та педагогічного звучання. Сьогодні вже є можливість детальніше ознайомитися з маловідомими його публіцистичними творами.

Неодноразово Михайло Петрович як публіцист звертався до питань самобутності української мови, яка за багатством, витонченістю і гнучкістю форм не поступається жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи.

Михайло Драгоманов, зокрема, беззастережно підтримав ідею фонетичного правопису, як такого, що виразно підкреслює особливості української мови, її самобутність, а отже, сприяє утвердженню її як окремої слов'янської мови [27, с. 227].

Михайла Драгоманова нащадки справедливо нарекли творцем наукового стилю української мови. Він вишукував у народній мові та в інших мовах слова для українських термінів, сам «кував», як тоді казали, терміни, домагався для всіх шкіл України «науки народній мові».

Значну увагу Михайло Драгоманов приділяв проблемі виховання підрастаючого покоління. З-поміж публіцистичних матеріалів про шкільне питання варті на увагу ті, що були опубліковані «Санкт-Петербуржских ведомостях» 1866 року і в «Вестнике Европы», а саме: «Земство и местный элемент в народном образовании», «Народные школы», «О педагогическом значении малорусского языка».

У галузі культури він мріяв про систему поступової роботи, спрямованої на обстоювання гуманізму й загальнолюдських цінностей. «Він не написав ані одного слова, — писав про М. Драгоманова Іван Франко, — котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття оточуючої його громади. Оце живе чуття, той бистрий погляд, що завсіди добачає потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння, найліпше характеризує нам самого Драгоманова» [12, с. 321].

М. Драгоманов — постать унікальна. Ерудиція історика у нього могутньо доповнювала талант і пристрасть публіциста, факти завжди пропускалися через особистісне сприйняття, авторитет наукової істини і моральних засобів її утвердження для нього самоочевидні. Він ніколи не підштовхувався під загальноприйняті погляди, не говорив підхлібно ні з друзями, ні з ворогами, не пранув бути «модним», не вмів бути гнучким у поведінці навіть зі своїми співниками.

« Своїм писанням, редакторською і видавничою діяльністю, — писав про М. П. Драгоманова його соратник і однодумець І. Франко, — Михайло Петрович дав нам високий взірець неустрашеного і незламного борця поперед усього за свободу думки, досліду, критики та розвою людської одиниці й народів і через те на все буде предметом гордості і честю для народу, що видав такого чоловіка» [30, с. 111].

ВИСНОВКИ

Михайло Петрович Драгоманов належить до перших фігур українського суспільного, наукового і суспільного-культурного життя 60 — 90 рр. XIX ст., до когорти світочів українства і всеславянства, «апостолів правди і науки», чиї ідейні впливи перейшли в XX століття, а великі думки не втрачають актуальності і в нашому тисячолітті. Вчитель істини і борець за свободу думки, справжній учений — енциклопедист, Драгоманов залишив слід у філософії і педагогіці, в історичних і філологічних науках, в політології, культурології, журналістиці і публіцистичній діяльності. Філософські, соціальні і педагогічні пошуки Драгоманова не тільки узагальнювали досвід, що був в наявності, але і направляли його в майбутнє, в яке європейський мислитель-інтелектуал, власне, і був спрямований.

Вчитель Івана Франка і Лесі Українки, один з найбільших вільнодумців і прихильників толерантності в тиранічній Російській імперії, він, працюючи ради «просування України» і її звільнення від всякої неволі, піддався важким випробуванням долі. Так, той, хто всіляко сприяв розвитку вільної думки в Україні з обох боків меж, сам повинен був шукати сприятливіші обставини для роботи в Західній Європі, при цьому примусивши її дізнатися Україну. Драгоманов повертав Україну в європейський контекст, сприяючи подоланню синдромів хуторянства і неповноцінності. Хоча хліб вигнанця, виявився гірким, проте Драгоманов позбавився від репресивного тиску самодержавства, зміг у вільних умовах розвернути багатогранну діяльність.

Звичайно, Драгоманов був надто освіченою людиною і мав досить наукового такту, щоб, гостро оцінюючи культурний стан сучасного йому українства, могли обмежитися самим лише констатуванням факту,

не давши відповідного якщо не виправдання, то пояснення його. Але і визначаючи історичні причини, що показують сумне явище української дійсності, він, однак, значну частку провини за нього перекладає на самих українців, докоряючи їм, дещо перебільшено, бездіяльність, недостатню рухливість, брак активної ініціативи і широких громадсько-наукових інтересів. Він назвав «лицемірством» розпалення упередження проти російської літератури, бо те краще, що написане з українознавства, написане російською мовою, в той час, як логіка і інтереси розвитку рідної культури вимагали, щоб українська мова якнайшвидше стала органом і знаряддям вищого наукового знання, щоб нею створити українську науку і журналістику. Цей докір Драгоманов вченим, що писали свої праці з українознавства російською мовою як мовою науки і публіцистики, і в цьому, його мало підтримали інші українські вчені. Вбачаючи занепад культурного рівня українців у художній літературі і наукових працях з українознавства.

Драгоманов з більшою увагою спиняється на оцінці найвизначніших літературних і наукових явищ в українстві, розглядаючи белетристичні твори П. Мирного, Нечуя Левицького, та інші. Якщо не можна повністю погодитися з цією оцінкою, якщо часом Драгоманов перебільшує і не завжди лишається науково-об'єктивним, то все ж у ролі критика культурно-наукового доробку сучасного йому українства він виявляє великий критичний розум, і обсяг наукових інтересів цілком нарівні європейського знання, і виняткову ерудицію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бартошко С. Інститут фіскалів або доноси в долі М. Драгоманова // Рідна школа. – 1995. - № 6. – с. 9-10.
2. Бартошко С. Михайло Драгоманов – дослідник біблійних легенд // Рідна школа. – 1997. - № 1. – с. 10-12.
3. Бондарук Т. Михайло Драгоманов і українська національна справа // Вісник АН України. – 1993. - № 4. – с. 27-30.
4. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик // Пам'ять століть. – 2003. - № 5. – с. 15-18.
5. Верба І. Рання праця О. Оглоблина про М. Драгоманова // Пам'ять століть. – 1996. - № 2. – с. 56-62.
6. Видатні постаті в історії України (ІХ-ХІХ ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети: Довідник/В.І. Гусєв (кер.авт.кол.), В.П. Дрожжин, Ю.О. Калінцев та ін. – К.: Вища школа, 2002. – с. 320-323.
7. Висоцький А. Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції М. Драгоманова // Пам'ять століть. – 2003. - № 5. – с. 19-21.
8. Гаєвська Л. Концепція національного відродження в історіософії М. Драгоманова // Радуга. – 1992. - № 3-4. – с. 111-118.
9. Дашкевич Я. Учений. Політик, публіцист: про М. Драгоманова // Слово і час. – 1991. № 10. – с. 3-6.
10. Денисенко А. Епоха в українському житті (місце М.П. Драгоманова в розвитку історичної науки) // Пам'ять століть. – 1996. - № 2. – с. 47-50.
11. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.2. – с. 362-367.
12. Драгоманов М.П. "Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні". – К. – 1970. – с. 605-618.
13. Іванова Л.Г. Драгоманов і історія України // Український історичний журнал. – 1991. - № 9. – с. 127-130.

14. Іванченко Г. Драгоманов: Україна і Європа // Вісник АН України. – 1993. - № 4. – с. 30-36.
15. Круглашов А. Боротьба з месіанськими міфами Російської імперії // Нова політика. – 2001. - № 4. – с. 45-50.
16. Круглашов А.М. Держава, нація, людина (Михайло Драгоманов про національний розвиток України) // Вісник АН України. – 1992. - № 2. – с. 22-33.
17. Ласло-Куцюк М. Передбачення через століття (Деякі ідеї М. Драгоманова) // Дзвін. – 1997. - № 10. – с. 119-124.
18. Матвієнко А.А. Драгоманов і Україна // Український історичний журнал. – 2000. - № 2. – с. 112-117.
19. Мишанич С. Фольклористична спадщина видатного українського вченого (до 150-ліття від дня народження М. Драгоманова) // Народна творчість і етнографія. – 1991. - № 4. – с. 3-12.
20. Попович М. Драгоманов і ми // Наука і суспільство. – 1991. - № 8. – с. 12-15.
21. Провідники духовності в Україні: Довідник / за ред. І.Ф. Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – с. 40-41.
22. Солдатенко В., Левенець Ю. Один проти всіх. (М. Драгоманов) // Віче. – 1995. - № 7. – с. 121-141.
23. 100 видатних українців. – К.: Видавництво Арій, 2006. – с. 217-222.
24. Терзійська Л. Професор Михайло Драгоманов // Пам'ять століть. – 2003. - № 5. – с. 42-45.
25. Тучапський П.Л. Роль Драгоманова в суспільному русі Росії і України // Філософська і соціальна думка. – 1991. - № 9. – с. 131-151.
26. Федченко П. Апостол правди і науки // Пам'ять століть. – 1996. - № 2. – с. 15-20.
27. Федченко П. Мислитель, публіцист, борець: До 150-річчя від дня народження М.П. Драгоманова // Політика і час. – 1991. - № 13. – с. 68-74.

28. Чернихівський Г.І. Українські літописи XVII-XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова // Український історичний журнал. – 1993. - № 3. – с. 38-42.
29. Шаров І.Ф. 100 видатних імен України. – К.: "Альтернатива", 1999. – с. 137-142.
30. Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Твори: У 50 т.– К., 1984.– Т. 41.– С. 471–529.
31. Головацький І. Драгоманов Михайло Петрович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Л., 2000. – Вип. 7. – С. 126-129
32. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3-х т., 4 кн. – К. : Знання України, 2007. – Т. 1. – Кн. 2 : Історія. Публіцистика. Політологія. – 271 с.
33. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3-х т., 4 кн. – К. : Знання України, 2007. – Т. 2 : Фольклористика. Літературознавство. – 439 с
34. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні »).–К., 1991.–С. 463-395
35. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці [Текст] : у 2 т. Т. 1. [Статті, розвідки] / М. П. Драгоманов; [редкол.: О. Є. Засенко (гол.) та ін. ; упоряд. і прим. І. С. Романченка].–К. : Наук. думка, 1970.–531 с.
36. Леся Українка : документи і матеріали : 1871-1970 / відп. ред. С. Д. Пількевич ; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К. : Наукова думка, 1971. – 482 с.
37. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є. П. Кирилук (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 41. Літературно-критичні праці (1890—1910) / Редактор тому П. Й. Колесник; Упорядкування та коментарі В. І. Крекотня, Т. Г. Третяченко. — К.: Наукова думка, 1984. — 682 с.
38. Довгич В.А. Українська Ідея в політичній теорії М. Драгоманова / В.А. Довгич. – К. : Наук. думка, 1991. – 220 с.

39. Ситник О.І. Особливості політичної концепції М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї : дис. ...канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / О.І. Ситник. – К., 1996. – 155 с.
40. Шульженко. Ф.П. Історія політичних і правових вчень : підруч. / Ф.П. Шульженко – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 464 с.